

УДК 930.2:745.54.048

Нікішенко Ю. І.

ОРНАМЕНТАЦІЯ ТКАНИН ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Орнамент є одним із тих явищ культури, що несе в собі велику кількість інформації про історію людства. Зокрема це неоціненне джерело для вивчення різних етапів формування культури та її особливостей. Орнамент присутній скрізь, у тому числі на тканині, яка також є невід'ємною частиною нашого життя вже досить тривалий час і теж містить велику кількість інформації про характерні риси культури. Саме можливостям використання орнаменту на тканині як досить вагомого історико-культурного джерела і присвячено цю статтю.

Орнамент, безумовно, належить до групи найдавніших та найзагадковіших явищ в історії культури. Він присутній скрізь - від архітектури до найдрібніших ювелірних виробів. Зокрема орнамент є однією з невід'ємних складових декору (наскільки це взагалі можна віднести до засобів прикрашання) тканин. Тканини також належать до тих явищ культури, що супроводжують людину протягом досить тривалого часу і дуже багато можуть розповісти про етнокультурні та культурно-історичні процеси. Це і свідчення про художню стилістику, і дані про розвиток ремесла, і загальна інформація про художню культуру в цілому. Тому орнаментация тканин заслуговує на детальну увагу з боку науковців, виступаючи вагомим джерелом у дослідженнях з історії культури людства.

Дослідженням орнаменту та традицій орнаментации тканин приділяли увагу ще з кінця XIX ст. досить відомі дослідники мистецтва та етнографи, але ці доробки здебільшого були зорієнтовані на вивчення декоративних властивостей орнаментів на тканині або ж мали вузький характер, зосереджуючись на окремих аспектах побутування орнаменту на тканині [1]. Зокрема для українських мистецтвознавців, етномистецтвознавців та етнологів більш характерне детальне вивчення саме народної тканини (інтер'єрної, наприклад). Можна виокремити дослідження, присвячені народній вишивці на тканині, народному ткацтву тощо, а також напрям, що аналізує різні техніки нанесення малюнка на тканину

чи принципи формування симетрії, але як цілісне джерело, як комплекс ознак певного історичного періоду, певної культурної традиції чи художнього стилю тканина та орнамент на ній окремо не розглядалися.

На нашу думку, це той випадок, коли явище настільки просякнуте повсякденням, що перестає привертати до себе увагу дослідників через свою буденність, але саме ця буденність і є найбільш ваговою характеристикою та знаковою стороною побутування тканини та традицій її орнаментування. З точки зору автора, орнамент на тканині заслуговує на детальну увагу саме як явище комплексне, яке лише взяте як цілісний об'єкт може розкрити багато нового. Але було б дуже нерозважливо розглядати орнамент на тканині без аналізу самої тканини як вагомого джерела інформації. Тільки разом ці явища можуть розкрити дослідникам картину розвитку традиції у її синхронному та діахронному зрізах. Матеріал пропонує звернутися до можливості використання орнаменту на тканині як джерела, що містить величезний матеріал з історії як етнічної культури, так і культури людства в цілому. Але, як уже зазначалося, у такому разі недостатньо буде аналізувати лише функціональні властивості самого лише орнаменту чи тканини. Необхідно розглядати характеристики цих явищ комплексно, у поєднанні, для того щоб результат був якомога повнішим. Звичайно, запропонувати детальну методику аналізу орнаменту на тканині в межах однієї статті неможливо, тому

в нашому випадку це буде, швидше, формулювання проблематики та виокремлення ключових питань для подальших досліджень.

Спочатку звернімося до функціональних особливостей орнаменту та тканини, щоб з'ясувати інформативні можливості їхнього поєднання. Орнамент розглядають як певний текст культури, що містить у собі інформацію про світогляд, етнічну приналежність, естетичні смаки суспільства тощо. Функції, що їх тканина виконує у нашому житті, також різноманітні. Вона використовується для виготовлення одягу, для інтер'єрного декору, з технічною метою тощо. Діапазон застосування тканин досить широкий, але у кожному разі призначення тканини відразу розпізнається за кількома певними характеристиками (серед яких присутній і орнамент): це матеріал, з якого тканину виготовлено, колір та декор, у ролі якого орнамент зустрічається найчастіше. Саме на цьому і пропонується зупинитися докладніше.

Яку інформацію можна отримати, аналізуючи тканину та орнамент на ній? Звичайно, насамперед, про її призначення. Крім того, про певні естетичні канони, традиційні для суспільства у певний історичний період, суспільні та соціальні нормативи, які суспільство встановлює для себе на тих чи інших етапах свого розвитку. Також тканина та орнамент на ній можуть багато розповісти про тенденції розвитку ремесла, про технології та їх поширення у певних регіонах і про напрями етнічних та етнокультурних контактів певних етнічних груп. Тобто необхідний комплексний аналіз двох джерел, який у результаті може надати велику кількість інформації.

Розглянемо інформативні властивості орнаменту та тканини. Якщо орнамент відносять до однієї з невербальних мов культури, то це цілком справедливо може стосуватися й орнаментів на тканині. Серед найважливіших інформативних рис орнаменту виділяють, передусім, його структуру, ритм, принцип розміщення на поверхні виробу, колорит, співвідношення та конфігурацію домінуючих та другорядних елементів і мотивів у орнаментальній композиції, наявність чи відсутність мотивів, запозичених з інших орнаментальних систем, а також техніку нанесення на предмет та матеріал виробу. Саме тому тканина (оскільки ми обрали саме її) і є надзвичайно глибоким та повноцінним джерелом, оскільки може багато розповісти про традиції та характер суспільства-виробника. Які характеристики тканини можна, насамперед, обрати як індикатори чи інформативні показники? Це волокно, з якого її зроблено, техніка виготовлення самої тканини та

її якість, характер та спосіб її застосування, кількість тканини, що пішла на виготовлення певного виробу, статус виробу (суспільний, соціальний, сакральний тощо).

Тобто фактично ми маємо справу з двома на перший погляд незалежними явищами, рівні знаковості яких можуть формувати певний культурний текст, для розуміння якого необхідно аналізувати кожне з цих явищ і окремо, і в комплексі, причому поняття другорядності чи першочерговості може змінюватися. Всі наведені вище можливості використання орнаменту на тканині як джерела інформації впливають відповідно з кількох його характеристик, поєднаних з аналогічними характеристиками тканини. Отже, насамперед, це форма орнаментальних мотивів, колір орнаментального зображення і тла, принцип розміщення орнаменту на площині тканини, технологія його нанесення та технологія виготовлення самої тканини, матеріал, з якого виготовлено тканину, та характер застосування готового виробу. Інакше кажучи, під час роботи з орнаментом на тканині як історико-культурним джерелом починати необхідно з тканини як основи, на яку нанесено зображення і яка сама є інформативною категорією. Розглянемо ці позиції детальніше.

Якщо говорити про тканину та її знакові функції, то на першому місці стоятиме якість ниток сировини та готового виробу. Відповідно, у різні історичні епохи фактор виготовлення тканини формував її статус, коли машинне виготовлення ниток та готова тканина стояли вище домотканих виробів, а якість ниток у фабричних виробках підвищувала їхню статусність відповідно до того, з якого волокна виготовлено самі нитки (приміром, льон чи шовк) та яка їхня якість. Скажімо, домоткане конопляне полотно в традиційному українському суспільстві наприкінці XIX ст. цінувалося набагато нижче, ніж куповане фабричне бавовняне. Аналогічні ситуації можемо відстежити в більшості культурних традицій. Тобто початковий рівень знаковості самої тканини - спосіб виготовлення та сировина, які визначають ступінь її престижності.

Наступним рівнем, на наш погляд, має виступати технологія ткання. Знову-таки це або домотканий виріб, або мануфактурний чи фабричний, крім того, сюди додається якість самого ткання (тонка чи груба тканина, фактура поверхні, спосіб переплетення ниток у полотні тощо). Це також визначає ступінь її престижності, оскільки чим вона якісніша, тим дорожча, відповідно, тим вищий статус того, хто в неї одягнений. Звичайно, у цьому разі йдеться про тканини

для одягу, оскільки інтер'єрні тканини мають власну специфіку побутування, хоча на загальному рівні запропоновані позиції справедливі і для інтер'єрних тканин (домоткані чи фабричного виробництва, сировина тощо). Однак цих даних буде недостатньо для узагальнень, тому серед тих якостей, що необхідні для комплексного аналізу орнаменту на тканині як культурно-історичного джерела, надаремно згадувалися технології декорування тканини. Інакше кажучи, важливим є те, у який спосіб орнамент було нанесено на тканину.

Як відомо, технології нанесення орнаменту на тканину існує багато. Це і різні техніки ткацтва, і вибірка (яка, зрештою, стала основою для багатьох сучасних технік декорування тканини промисловими методами), і вишивання, і батік. Отже, ми фактично обираємо окремі етапи розвитку ремесла як знакову категорію, оскільки і в попередньому випадку (з технологіями виготовлення тканини), і у разі її декорування велику роль відіграють ремісничі традиції, що для кожної етнічної та професійної культури відіграють знакову роль. Як відомо, канони у ремеслі були настільки важливими для виконання, що фактично їх можна прирівняти до окремої групи стереотипів, що формували колективну (групову) свідомість, яка чітко визначала «своє» саме за технологіями виготовлення виробів. Отже, на початковому етапі знаковими функціями тканини є можливість за технологіями визначити її «етнічну приналежність», якщо можна так висловитись. Наступним рівнем знаковості буде соціальний статус власника виробу, який визначається за якістю матеріалу виробу та способом нанесення декору. Це - престижність, що чітко регулювалася, приміром, у середньовічній Європі окремими державними актами.

Але це лише один бік справи, оскільки ми поки що враховували тканини тільки місцевого виробництва, а наступний крок - звернутися до імпортованої тканини. Імпорт свідчить про розвиток не лише торгівлі, а й міжкультурних контактів, коли ремесло поступово перестає виконувати етнознакові функції і обмежуватися сформованими суто в межах власної етнічної культури канонами. Імпорт спонукає до обміну технологіями, що формує можливість до запозичень на різних етапах виробництва. З іншого боку, саме імпорт несе у собі певний фактор престижності, що перетворює привізні речі на зразки для наслідування. І стосується це не тільки технологій виготовлення тканини чи технік декорування, а також і того, що саме буде нанесено на неї, тобто орнаменту. Таким чином, розглядаю-

чи початковий рівень знаковості, який розкриває нам тканина, а він полягає у її якісних характеристиках та походженні, ми бачимо, що насамперед інформативні можливості тканини, без урахування її декору (орнаменту), розкривають її соціальні або ж статусні властивості. Тепер необхідно розглянути властивості орнаменту тканини.

Орнамент, як уже зазначалося, належить до надзвичайно інформативних явищ культури. І те, яку інформацію він несе, почасти залежить від об'єкта, на який його нанесено. Тобто інформативність орнаменту на тканині залежатиме від властивостей та знаковості самої тканини, а також від способу та форми їхнього поєднання. Орнаментована тканина розрахована на візуальне сприйняття, інакше кажучи, ми бачимо певний виріб і зчитуємо інформацію, нанесену на нього, навіть не замислюючись над власними діями. Але це лише початок нашого сприйняття спрямованої на нас інформації. Подальші дії людини, що візуально оцінює інформацію, будуть спрямовані на те, аби поєднати зображення з предметом, на який його нанесено. І саме у такий спосіб формується знаковість сполучки орнаменту з тканиною. Інакше кажучи, знакові (текстологічні) властивості орнаменту поєднуються зі знаковими властивостями тканини, що доповнюють текст орнаменту на власному рівні.

Звернімося іще раз до знакових властивостей орнаменту. Він може виступати текстом, але не писемністю, а формулою, може нести велику кількість інформації, використовуючи певні комбінації окремих мотивів та знаків, але це не перетворює його на звичайний текст, який може прочитати будь-хто. Сміслові навантаження орнаменту може зрозуміти той, хто повністю перебуває у ритмі та контексті певної культурної традиції, стосується це культури етнічної чи професійної. І допомагають зрозуміти, яку саме інформацію несе орнамент, ті предмети, на які цей орнамент нанесено. Все сказане стосується також і тканини, у поєднанні з якою орнамент розповідає надзвичайно багато, стосується це тканини інтер'єрної чи тканини, призначеної для виготовлення одягу. Розглянемо це докладніше.

Як уже зазначалося, тканина сама по собі несе велику кількість інформації, яка у поєднанні з орнаментом створює інформативний комплекс. Механізм нашарування всієї інформації пропонуємо проаналізувати нижче. Отже, тканина несе інформацію про статус власника, рівень розвитку технологій (відповідно, і ремесла) та культурних, етнокультурних і економічних контактів. Орнамент у такому разі виступає тим фактором, який

фіксує всі інформативні властивості тканини, підсилюючи їх і перетворюючи на текст. Спосіб формування такого комплексу полягає у кількох аспектах. Передусім, це характер самого орнаменту (рослинний він чи геометричний, зооморфний чи антропоморфний). Далі необхідно врахувати принцип побудови композиції, особливу увагу при цьому слід приділити етнічним традиціям. Важливим буде також спосіб, у який орнамент нанесено на тканину, що відразу повертає нас до технологічного боку проблеми. Технології стосуються не лише процесу виготовлення тканини, а й способу її декорування, про що вже йшлося вище. Таким чином орнамент поєднується зі статусом матеріалу, на який його нанесено.

Наступним аспектом цього питання буде походження орнаменту, як і самої тканини. Адже якщо ми говоримо про присутність імпорту та престижність імпортованих тканин, відповідно, необхідно звернутися до спроб копіювання привізних зразків місцевими ремісниками. Першочергово копіювалися не техніки виготовлення тканини, а саме її орнаментация, аби наблизитися до престижних зразків. І це виводить нас на кілька досить цікавих моментів. Можна сказати про те, що кожна культурна традиція формує власний комплекс принципів поєднання орнаменту та тканини, які несли б інформацію про соціальний статус та етнічне походження власника речі, виготовленої з певної тканини. Цілком вірогідно, що окремі групи тканин несли також сакральну інформацію і не використовувалися у побуті, як це відбувається і сьогодні з групою тканин так званого церковного призначення. Призначення всіх цих тканин визначається як через якість матеріалу, з якого їх виготовлено, так і через орнамент, нанесений на них.

У кожному з цих випадків ми маємо на увазі, насамперед, місцеві традиції, що апріорі диктують принципи формування та прочитування інформації. Але не даремно згадувався імпорт. Зазвичай він був орієнтований, найперше, на вищі кола суспільства, які орієнтувалися не стільки на власні етнічні традиції, скільки на інтеретнічну культуру знаті. Відповідно, насичуючи ринок привізними зразками, торговці спонукали місцевих ремісників до пошуку можливостей у якийсь спосіб створити дещо подібне до речей, які інформували про високий соціальний та суспільний статус. Саме в цьому, на нашу думку, полягає основна причина появи запозичень в орнаментах, оскільки зазвичай ця категорія досить стійка до розмивання та змішування з іншокультурними зразками. Тобто поява запозичених мотивів у орнаментации тканин може свідчити про

зміни у суспільстві та його світогляді, коли орнамент перестає бути зрозумілим комплексом етнокультурної інформації і набуває максимально декоративних властивостей. Проте така зміна, у свою чергу, надзвичайно інформативна, оскільки розкриває ступінь суспільних та соціальних змін у певному етнічному середовищі та дає змогу глибше проаналізувати смаки, що їх диктує той чи інший історичний період.

Саме тут необхідними стануть такі характеристики орнаменту, як колорит, композиція та виокремлення домінуючих і допоміжних мотивів, характер їх поєднання та використання. Можливо, найкраще це можна простежити на тих змінах, що відбувалися зокрема у народних традиціях декорування тканини. Це й розподіл на тканини для повсякденного вжитку та святкові, тканини, які не перестали виконувати етнознакових функцій (причому, тартан у шотландців та ірландців або патнева у населення південно-західних регіонів Росії чи українська плахта). Саме за цими характеристиками ми можемо визначити, у яких випадках необхідність підкреслити соціальний статус не впливає на те, який орнамент нанесено на тканину, тобто орнамент продовжує виконувати свої етнознакові функції. Ці ж характеристики допоможуть визначити найбільш популярні мотиви з імпортованих тканин, які поступово перейшли на тканини місцевого виробництва, пройшовши шлях адаптації та відбору.

Варто зауважити, що останні два століття зробили свій внесок у принципи використання тканини, а відповідно, і в її орнаментацию, що, у свою чергу, містить багато інформації про стан свідомості та психологію суспільства. У нашому випадку основним рушієм змін та формування комплексу зображень стають не традиції, а мистецькі течії, мода (у тому числі й на етнічні мотиви, коли відбувалися запозичення, змішування та інтерпретації суто на професійно-ремісничому рівні) та, подекуди, політичні події. Хоча цей аспект і не входить у коло інтересів сучасних етнологів, але варто було б розглянути цю проблему докладніше, оскільки в такий спосіб було сформовано сучасні смаки. Як приклад, хотілося б згадати знамениті психоделічні орнаменти (авторська назва - симультанні), запропоновані у 1920-х рр. художницею Сонею Долонне, аби шокувати французьку буржуазну публіку, і популярність цього напрямку у мистецтві поп-арту другої половини ХХ ст.

Узагальнюючи викладений матеріал, можна зробити такі висновки. Насамперед, зрозуміло, що орнамент разом із тканиною, на яку його нанесено, - надзвичайно важливе джерело для

дослідження історії культури. І працювати з цим джерелом потрібно лише застосовуючи комплексні підходи. Крім того, необхідно враховувати низку вимог суто методологічного характеру, зокрема черговість залучення та сполучення рівнів знаковості. Початковим кроком має бути аналіз тканини, а вже далі - аналіз нанесеного на неї орнаменту. У такий спосіб можна отримати велику кількість інформації різного характеру. Загалом ми бачимо, що орнамент на тканині має різні рівні знаковості, зміст яких розкривається повністю лише завдяки аналізу не тільки властивостей орнаменту та його специфічних рис,

а й залученню до цього аналізу специфічних рис та властивостей тканини, на яку орнамент нанесено. У результаті ми отримаємо важливе джерело для історико-культурних досліджень різних напрямів. Саме тому цей напрям видається досить перспективним і потребує поглибленого вивчення у майбутньому. Запропонований матеріал не претендує на вичерпність, оскільки він мав на меті лише формулювання проблеми, але навіть на цьому рівні стає очевидним, наскільки інформативним та багаторівневим джерелом може стати орнамент на тканині при детальному дослідженні.

1. Антонович С. А., Захарчук-Чугай Р. В., Станкевич М. С. Декоративно-прикладне мистецтво.- Львів: Світ, 1993; Вереснева В. Я., Романова И. В. Вопросы орнаментации ткани.- М.: Легкая индустрия, 1977.- 190 с.; Вернштам А. Н. Киргизский народный повествовательный узор // Рындиш В. М. Киргизский национальный узор.- Л.- Фрунзе, 1948.- С. 1-10; Богуславская И. Я. Древние мотивы русской народной вышивки (к проблеме образования и развития орнаментальных форм в народном искусстве): Автореф. дис. ... канд. искусствоведения.- М.: Изд-во МГУ, 1973.- 20 с.; Герчук Ю. Что такое орнамент? Структура и смысл орнаментального образа.- М.: Языки русской культуры, 1998.- 289 с.

Запаско Я. П. Українське народне килимарство.- К.: Мистецтво, 1973.- 111 с.; Йолкіна А. К. Тканини і золоте шиття із Соколової Могили // Золото степу. Археологія України.- Ноймюнстер: Видавництво Вахгольту, 1991.- С. 227-229; Никорак О. І. Сучасні художні тканини Українських Карпат.- К.: Наук. думка, 1988; Новицька М. О. Орнамент української вибілки: Альбом.- К.: Мистецтво, 1950; Стасов В. В. Русский народный орнамент.- Вып. 1: Шитье, ткани, кружева. - СПб.: Издательство общества поощрения художников, 1872.- 26 с.; Шугаев В. М. Орнамент на ткани (теория и методика построения).- М.: Легкая индустрия, 1969.- 87 с.

J. Nikishenko

ORNAMENTATION OF THE TEXTILE AS A SOURCE FOR THE HISTORICAL AND CULTURAL STUDIES

Ornament belongs to those culture phenomenon which brings a lot of information about the history of mankind. In particular, it is an invaluable source for the studying of the different periods of forming of the culture and its peculiarities. Ornament is present everywhere and particularly on the textile which is also an invaluable part of our being for a long time and carrying a lot of information about specific features of culture. The materials of this article are devoted just to the possibilities of the using of the textile ornament as an important source for culture studies.